

## SOMLAI PÉTER: SZOCIALIZÁCIÓ

(Corvina, Egyetemi könyvtár sorozat. Budapest, 1997)

A szocializáció azok közé a társadalomtudományi kategóriák közé tartozik, amelyeket gyakran használnak és ritkán definiálnak. Az elmúlt másfél-két évtizedben sokszor szó esett „az iskola szocializációs szerepéről”, „szocializációs zavarokról”, sőt magánbeszélgetésekben is használatos („én nem erre vagyok szocializálva”). Szó szerinti értelme arra utal, hogy az emberi fejlődésnek elengedhetetlen feltétele és meghatározója az emberek világa, a társadalom, a használat gyakorisága pedig azt jelzi, hogy e tekintetben általános egyetértés uralkodik. Csakhogy az ehhez hasonló általánosságok kibontásakor keletkeznek a valódi bonyodalmak, amint részletezni kezdjük, hogyan követhetők nyomon a társadalmi hatások a tulajdonságainkban, viselkedésünkben, honnan erednek, melyek az őket közvetítő legfontosabb csatornák, és érvényesülésüket hogyan befolyásolják az egyén sajátosságai? A szocializáció különféle problémái minimálisan is legalább 4-5 tudomány, a pszicho-lógia, a kultúranropológia, a pedagógia, a filozófia és a szociológia művelőit foglalkoztatják, de ritkán kerül sor a szempontok és szemléletek akár részleges egyeztetésére.

E körülmények különleges értéket kölcsönöznek Somlai Péter, a felsorolt tudományterületek jó néhány fontos megállapítását összegző könyvének. Ehhez hasonlóval – különösen az utolsó 20 évben – nemigen találkozunk a nemzetközi szakirodalomban. A szerző által ajánlott munkák közül a legújabb, Hurrelmanné 1986-ban keletkezett, de ez is a szocializáció elméleteivel, nem magával a szocializáció jelenségével foglalkozik. Az első kérdés: van-e létjogosultsága az effajta könyvnek? A válasz egyrészt akkor igenlő, ha a munka rendelkezik egységes elméleti–szemléleti kerettel, amely koherenciát ad az ismertetendő anyagnak. E feltételnek Somlai munkája eleget tesz: a könyv elméleti előfeltevései a liberális társadalomelmélet és nevelésfilozófia eszmeiségéből fakadnak. Bizonyos fokig számvetés is a könyv, amely történeti vázlatát adja, hogyan változtak a szocializáció intézményei: a család, az iskola, a kultúra közvetítő ágensei, és az egyénre gyakorolt hatások a közvetlen közeli és távolabbi múltban, valóra váltak-e a liberális ideológia gyermeki emancipációt, felnőtt felelősségvállalást hirdető elvei az elmúlt 50 évben. A könyv erre a szárla fűzi fel annak vizsgálatát, hogyan történik a kultúra átörökítése a modernitás feltételei között, milyen következményekkel jár az intézményes nevelés növekvő súlya, az audiovizuális média mindenre kiterjedő jelenléte, a családi együttélés formáinak diverzifikációja és gyakran szétesése, a kortárs csoportok növekvő szerepe. Somlai könyve, bár a szerző elkötelezettsége egyértelmű és nyíltan képviselt, mentes minden kategorikusságtól, nem igyekszik elkerülni a vitás, bizonytalan pontokat. Külön pozitívként értékelendő, hogy Somlai nem sematizál politikai rendszerek szerint, hanem tárgyyszerűen értékeli. A társadalmi valóság bírálata, a jelennel kapcsolatos kérdések feltevése még akkor is ritka erénye egy szociológiai műnek, ha meggyőződésem szerint a referenciaként használt liberális nevelési ideológia imperatívuszai

nem mindig állják meg a helyüket, vagy éppenséggel egymásnak ellentmondva döntésképtelenséget idéznek elő.

A másik feltétel, amely a hasonló, átfogó munkák létjogosultságát igazolja, ha a különböző diszciplináris és szemléleti pontok integrálásával, vagy ütköztetésével sikerül a tudományos közhelyek mélyére hatolni, újszerű kérdéseket és feltevéseket megfogalmazni, ha az anyag gazdagsága nem vezet felületességhez. Itt Somlai teljesítménye elkerülhetetlenül is egyenetlen, bár bizonyítható, hogy ez nem a szerző felkészületlenségének köszönhető. A szöveg egyértelműen azt tükrözi, hogy a szerző fel is dolgozta, nemcsak a 22 oldalas irodalomjegyzékben szerepelteti a forrásokat. Ám az illetékes tudományágak eltérő gondolkodásmódjának integrálása rendkívüli és alighanem megoldhatatlan feladat. Ez ellen dolgozik az empirikus kutatások mai „tömegtermelése” is: a fejlődéslektan, az evolúciós biológia, a nyelvészet kutatásában hatalmas tömegű kísérleti-tapasztalati anyag halmozódott fel, amelyek értelmezése – az érvényes „tudományos álláspont” kihámozása, amely ütköztethető volna más diszciplínák hasonló következtetéseivel – szinte lehetetlen: erről tanúskodnak például a fejlődéslektanban immár köteteket megtöltő metateoretikus viták. Somlainak tehát nem minden, de jó néhány kérdéskörben sikerült új integratív szempontokat, dilemmákat „forgalomba hoznia” amelyek megtermékenyítően hathatnak a szociológiai szempontú szocializációkutatásra. Ezek közé tartozik a szociobiológiai szempont vizsgálata, a nyelvi kommunikáció szempontjainak bevonása. Bármilyen sok irányban ágazzék is el az emberkutatás, időnként nagy szükség van témák, problémák szerinti összegzésre is, ellensúlyozva a tudományágak egyre inkább elaprózódó, partikularitásokba bonyolódó kutatási tendenciáit.

Az iskola és a pedagógia szocializációs szerepének, ellentmondásainak, a család és iskola közötti kompetenciaviták problémáinak ismétlődő, sőt keret jellegű szerepeltetése nemcsak azt érzékelteti, hogy korunk legfontosabb szocializációs intézményéről van szó. Az iskola nemcsak oktatási intézményként fontos, hanem mint átmeneti képződmény és szimbólum is: az egyént személytelen minősítésekkel ellátó, tömeglojaltásra és konformizmusra kényszerítő társadalom reprezentánsa. Ebből, és a huszadik század totális államaiban tapasztalható behódolások elrémítő élményéből fakadt a mindennél keményebb liberális és baloldali iskolakritika századunk második felében. E kritika legfontosabb pontjaival Somlai is egyetért, más esetekben azonban rámutat: a társadalmi ellentmondások nem oldhatók meg oktatáspolitikai eszközökkel. Így a „spontán”, illetve „mesterséges” tanulás ellentmondásai abból fakadnak, hogy a modern társadalomban való létezés tudásanyagát nem lehet spontán módon elsajátítani, a szervezett tudásátadás pedig ennek megfelelő intézményeket igényel. Az intézmények képviselői, maguk is egy meghatározott társadalmi réteg tagjai, tudáson kívül viselkedési normákat, értékeket is közvetítenek – ez a „rejtett tanterv” legalább olyan mértékben nevelő hatású, mint a tananyag. Nem vezettek eredményre a hátrányos helyzetű gyerekek felzárkóztatására tett oktatáspolitikai kísérletek; a szülői és pedagógusi kompetenciák szétválasztása a gyerekek nevelésének, oktatásának kérdéseiben (tudniillik, hogy a nevelés szülői, míg az oktatás iskolai feladat) idézve „igen gyakran nem a szabadság ösztönző erejét táplálja, hanem szocializációs torzulásokhoz és szociális patológiákhoz vezet” (168. o.).

Ám a könyv nemcsak az iskoláról szól, hanem igyekszik a szocializáció folyamataról és mechanizmusairól teljes képet adni. Rövid fejezet foglalkozik a szociológus szemléletmódtól a leginkább távol eső, ám napjaink tudományában igencsak lendületesen előre törő szociobiológia–humán-etológia mai állásával, az öröklés–környezet viták politikai érdeklődést is kiváltó, újra- és újra visszatérő témájával, az intelligencia örökölhetőségével. Majd a kulturális átöröklésre tér át, először az egyén oldaláról, aki utánzás, azonosulás, szociális tanulás révén sajátítja el az adott társadalomban érvényes mintázatokat. A szocializáció folyamatában azonban mindig interakciók végtelen sorozata van jelen – hangsúlyozza a könyv, – az egyén nem passzív, hanem aktív, szervező résztvevője körülményeinek, emberi környezetének.

A „társadalmasodás” következő lépése az integráció, amelynek eredménye a személyiség és a kultúra közös termékei: a társadalmi szerepek. Somlai szociológusi mivoltának megfelelően határozottan a szociális konstrukcionizmus talaján áll az egyén és társadalom közös „termékei” tekintetében, álláspontja szerint azok definiálásában a társadalom a meghatározó, még azon tulajdonságok esetében is, amelyek mögött mégiscsak pregnáns biológiai különbségek sejthetők: például az életkori és a nemi szerepek. És bár nem vitatható – a kultúrtörténet egésze tanúsítja –, hogy az egyes kultúrák és társadalmak egymástól eltérő módon definiálták a gyereket, a felnőttet, az öreget, a férfit, vagy a nőt szerepét, mégis felmerül a kérdés, nem túlzó-e az az álláspont, hogy e konstrukciók a biológiai adottságoktól függetlenedhetnek. A gyerekeket dolgoztató társadalmak nem azért tették ezt, mert nem látták világosan, hogy a gyerekek gyengébb és esendőbb. A szegény társadalmakban a kényszer, a múlt századi angol gyárparasztság esetében pedig éppen egy gyermeki sajátosság: a könnyebb kényszeríthetőség ténye vezetett a gyerekek felnőtt módra való foglalkoztatásához. Túlzónak tekinthető a nemi szerepek problémáját egyébként árnyaltan bemutató Somlai egyik megállapítása is: „Az evolúciós genetika és az etológia nem talált egyetlen kizárólagos nemi tulajdonságot sem, amely csakis a férfiakra, vagy csakis a nőkre lenne jellemző” (105. o.). Ugyanis jó néhány ilyen tulajdonsággal rendelkezünk: ha nem így volna, nehezen tudnánk bárki nemi hovatartozását első megpillantásakor eldönteni.

A konstrukció és a realitás viszonyának problémája merül fel a deviancia jelenségének elemzésekor is. A stigmatizációs elmélet Somlai által is osztott álláspontja szerint a deviánsok attól válnak deviánsokká, hogy a társadalom ekként kezeli őket. Ha azonban arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a devianciák kizárólag címkézés eredményei, és nincs mögöttük semmilyen, a deviáns magatartást a társadalmilag elfogadott-tól megkülönböztető realitás, milyen okoknak tulajdonítjuk, hogy a címkézés az egyének egy részére igen, más részére nem vonatkozik? Ha nem vetjük össze a címkézac a realitással, akkor például nem tudjuk megítélni, hogy egy adott társadalom vajon valóban elkövetett bűncselekményeiket, vagy például társadalmi helyzetüket, politikai álláspontjuk megtorlásaként címkézi-e deviánsnak az egyéneket.

Értékes fejezete a könyvnek, amely a társadalmi normák és szabályok bemutatására vállalkozik, főként Durkheim alapján. Az anómia, a normalitás és patológia Durkheimtól származó definíciói a mai társadalmi jelenségek leírásában is magyarázó erejük. A szabályok természete, a személyiség saját érdekei, értékei és a társadalmi szabályok közötti kapcsolati dinamika kérdései, miként Somlai felhívja rá a

figyelmet, újszerű megvilágítást igényelnek a globalizáció által kikényszerített homogenizálódás közepette.

Végül, az utolsó részben a szocializáció intézményeit: a családot, a családtagokat, a kortársakat és az iskola világát írja le Somlai. Külön érdeme könyvének, hogy felhívja a hazai szociológiai gondolkodás figyelmét a közelmúlt olyan, közös kompetenciába tartozó pszichológiai eredményeire, mint a testvérvkapcsolatok jelentősége a szocializációban, vagy a kortársi és szülői kapcsolatok minőségileg eltérő jellege a fejlődés során. Aki ismeri Somlai kiváló családkutatásait, némileg sajnálkozhat azon, hogy könyvébe nem került be több a családvilágok, a családi kommunikáció, az utalásrendszer általa feltárt gazdag anyagából: e fejezet jóval nagyobb terjedelme sem tette volna kiegyensúlyozatlanná a szerkezetet.

Zárásképpen Somlai arról ír, milyen módon volnának – meggyőződése szerint – enyhíthetők a szocializáció mai ellentmondásai: ha a szülők és az oktatási intézmények együttműködve osztanák el felelősségüket és feladataikat a gyerekek nevelésében, ha létrejönnének a gyerekek érdekeit valóban autentikusan védő, szimmetrikus kapcsolatokat teremtő iskolai önkormányzatok. És bár a kép nem mentes némi idealizmustól, a jövő iránt érzett felelősség és remény nélkülözhetetlen tulajdonsága annak a szociológusnak, akinek mottója: „Sose kívül élünk”.